

Х. Карасаевдин кыргыз тили илиминин өнүгүшүнө кошкон салымы

Бул макалада профессор Х.Карасаевдин кыргыз тили илимине жана анын этимологиясына кошкон салымы жөнүндө баяндалат.

***Ачык сөздөр:** кыргыз этимологиясы, сөздүк, идиома, эквивалент, лексикология, лингвистика, орфография, өздөштүрүлгөн сөздөр.*

В статье освещается вклад профессора Х.Карасаева в кыргызское языкознание и этимологию.

***Ключевые слова:** кыргызская этимология, словарь, идиома, эквивалент, лексикология, лингвистика, орфография, взаимственные слова.*

Тилибизде билинбей калган, тыбыштык түпкү турпаты түшүнүксүз болуп кеткен сөздөрдүн, сөз мүчөлөрүнүн, кээ бир туруктуу сөз айкаштарынын тегин таап чыгуу, түпкү маанисин ачуу сыяктуу зарыл проблемалар тынымсыз жүрүп отурат. Этимологиянын кыргыз тилиндеги салттуу өнүгүү жолу башка тармактарга караганда салыштырмалуу артта калып келет. Бирок окумуштуу И. Абдувалиев белгилегендей, этимология боюнча лингвистикалык атайын эмгектер аткарыла элек болсо да, окумуштуулар тарабынан лексикологиянын бул тармагы боюнча айтылган ойлордун, жүргүзгөн изилдөөлөрдүн, тажрыйбалардын бар экендиги белгилүү. Белгилеп кетсек, Б.М. Юнусалиев кыргыз лексикологиясы боюнча жүргүзгөн илимий изилдөөлөрүн этимологиялык тыянактар менен коштоп ишке ашырган. Академик К.К. Юдахин түзгөн «Кыргызча-орусча сөздүктө» котормо сөздүктүн милдети менен кошо кыргыз сөздөрүнүн этимологияланыш тарабына маани берип, өздөштүрүлгөн сөздөрдүн кайсы тилден киргендигин аныктап жазган. Ал эми окумуштуулар С. Кудайбергенов, Б. Орузбаева, К. Дыйкановдун эмгектеринде атайын изилдөөлөр болбогону менен этимологиялык талдоолор, сөздөрдүн түпкү тегин ачкан далилдер арбын жолугат [1. 64].

Жогорудагы аты аталган белгилүү лингвисттердин катарында окумуштуу Хусеин Карасаев да кыргыз тили илиминин ар тараптан изилденип калыптанышына зор салым кошуп, көптөгөн эмгектерди жараткан деп айтсак болот. Ошону менен эле бирге окумуштуунун илимдеги ишмердүүлүгү жөнүндө замандаштары да алгылыктуу пикирлери менен эмгектеринде эскерүүлөрдү беришкен. Биз дагы алардын жазгандарынын негизинде окумуштуу Хусеин Карасаевдин кыргыз тил илиминде жасап өткөн эмгектерин сыпаттоого аракет кылдык.

Х.Карасаев кыргыз тил илиминдеги окумуштуу, профессор, санжырачы, он чакты: казак, татар, монгол, өзбек, араб, түрк, фарсы, орус, уйгур, азербайжан, ж.б. тилдерди билген полиглот болгон. Анын негизги эмгектери: «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» (Фрунзе,1983), «Түгөйлүү сөздөр (дублеттүү сөздөрдүн справочниги)» (Фрунзе,1971), «Өздөштүрүлгөн сөздөр» (Фрунзе, 1986), «Накыл сөздөр». I-II китеп, (Фрунзе,1987), «Камус нааме» («Манас» сөздүгү), (Фрунзе, 1990), «Камус нааме» (Карасай сөздүк: араб, иран, кытай, монгол, орус, тилдеринен оошуп келген жана көөнөргөн сөздөр), (Бишкек, 1996), «Миң түркүн суроого миң түркүн жооп» (Бишкек,1998). Окумуштуунун аталган эмгектеринде жүздөгөн этномаданий сөздөр, туюнтмалар камтылган. Толуп жаткан фразеологизмдер, макал-лакаптар, афоризмдер, булардын чечмелөөсү, этимологиясы да орун алган.Тилибизде көптөн бери пайдаланылып келе жаткан сөздөрдү жеткилең талдап, кыргыз этимологиясына зор салым кошкон. Демек, азыркы кыргыз тилинде этимологиялык сөздүктөрдүн жаралышы профессор Х. Карасаевдин сөздүктөрүнүн жарык көрүшү менен XX кылымдын 80-жылдарында гана ишке ашты деп эсептөөгө болот.

Албетте, адам баласы тилсиз жашай албайт. Тилсиз адам баласы бири-бири менен байланышып коом түзө албайт. Өткөн тарых, жашоо-тиричилик, биздин жашообуз да кийинки муунга тил аркылуу берилет. Тил – тарыхтын жүзү. Коом өнүгүп, жашоо-шарт өзгөргөн сайын тилдеги сөздөр да өзгөрөт. Кээ бир сөздөр колдонуудан чыгып калса да, тилде сакталып кала берет. Бирок анын мааниси кийинки муунга айкын болбой калат. Х. Карасаев өзү белгилегендей: «Тил байлыгыбыз эки кабаттуу. Бир кабаты, тагыраак айтканда, үстүңкү кабаты шайдоот болот. Аны адамдын бардыгы билет. Экинчи, астыңкы кабаты, кишинин бардыгына эле түшүнүктүү боло бербейт. Аны чечмелөө керек» [5. 5]. Демек, колдонулбай калган сөздөрдүн маанисин кийинки муунга түшүнүксүз болушу окумуштууну түйшөлткөн. Бабалардан мурас калган тил байлыгын чогултуу, анын түйүнүн чечүү менен өмүр бою алпурушуп келген.

Профессор Х. Карасаев тилибиздеги Сагымбай Орозбаковдун варианты боюнча «Манас» эпосундагы колдонулган сөздөрдү чечмелөөгө аракет кылып, өзүнчө сөздүк кылып түздү. Бул эмгек «Камус наама» («Манас» сөздүгү) деген ат менен жарык көрдү. Бул сөздүктү өздөштүргөн адам – «Арабча-орусча, орусча-арабча сөздүктөрдү» кадимкидей окуп, араб тилин окуп жаткан балдарга окуу куралы боло аларын автор өзү белгилеп кеткен [4. 7]. Албетте, «Манас» эпосун баарыбыз угуп, айтып жүрсөк деле, эпосто кездешкен айрым сөздөрдүн маанисин биле бербейбиз. Окумуштуу Х. Карасаев башка тилдерден кирген сөздөрдүн маанисин түшүндүрүп, кыргыз сөздөрү менен бириккендеринин маанилерин ажыратып берген.

Мисалы:

***Кандагай** шымды алганы,*

Кан Кошойдун колуна

Алып бере салганы, («Манас»).

«**Кандагай**» – байыркы кыргыз-монгол сөзү. Монгол тилинде «**хандагай**» – бугу. Мындай кийимди илгери баатырлар кийген.

Кулжадай санын түрүлтүп,

***Кундактай** белин бүрүлтүп,*

Сары улакты тарттыра,

***Садагасын** чаптыра*

***Тамашага** киришти («Манас»).*

«**Кундак**» фарсы сөзү, мылтык темиринин жыгач тетиги. «**Садак**» – араб сөзү, Кудай жолуна аталган мал, буюм. «**Тамаша**» – фарсы сөзү, «көңүл ачуу» деген маанини берет [4. 54].

Жоо-жарагын шайланып,

Найза, мылтык кылычын

Шапа-шупа камданып.

***Асаба** колдо калкылдап,*

*Өткүр кылыч **зулпукор***

***Чоролордо** жаркылдап.*

«**Асабе**» – арабдын сөзү, туу, байрак. «**Зулпукор**» – арабдын сөзү, азирет Аалынын кылычынын аты. Уламышта: эки миздүү, учу үч ача имиш. «**Чоро**» – фарсынын «чухре» деген сөзүнөн, жигит, сакчы, жоокер [4. 23].

Мына ушундай сөздөрдү биринчи жолу ушундай ыкма менен түшүндүрүп, алипбээ тартиби боюнча тизмесин түзгөн. Ошону менен бирге эле «Камус нааме» аттуу этимологиялык сөздүк түркология чегинен ашып, ориенталисткага да, бүткүл чыгыш элине чоң табылга болгондугун айрым окумуштуулар баса белгилеп кетишкен [3. 59].

Жазуучу Ч. Айтматов да бул эмгек менен таанышып, окумуштуунун кажыбас иштерман, ар тараптуу маалыматтардан кабардар экендигине токтолуп, төмөндөгүдөй баа берген: «Кылымдар бою кыргыз тилине оошуп сиңген ар кайсы сөздөрдүн эне тилдин фондусуна кирип, өздөшүү закондорун «Карасай сөздүктүн» негизинде дагы тереңдеп изилдеп чыгууга болот. Азыркы күндө бул проблеманын мааниси өзгөчө курч.

Лексикалык өнүгүүнүн тарыхын, закон ченемдерин көзгө илбей, чет тилдерден алган сөздөрдү ошол бойдон өзгөртпөй колдонуш керек деген демагогияга таянган күчтөр тилибиздин структурасына, сөз курулуш системасына залал келтирип отурат. «Карасай-сөздүк» – бул өндүү түшүнбөстүктөргө эң маанилүү илимий жооп» [4. 85].

Х. Карасаев «Манас» деген темада көлөмдүү макала жазган. Бул макала «Манас» жөнүндөгү алгачкы макалалардан экендигин замандашы Казак Илимдер Академиясынын академиги Исмет Кенесбай уулу белгилейт. Ал макаласында «Манастын» дүйнөлүк адабиятта ала турган орду, аны бастырып чыгаруунун жоболору жөнүндө жазган [3. 15].

Кыргызстандын тунгуч «Эркин-Тоо» гезитинин ачылышы үчүн да зор салымын кошкон. Кыргыз алфавитинин тамгалары жөнгө салына элек учурда Х. Карасаев ушул гезиттин көчүрмөчүсү, кабарчысы катары орфография жагына жооптуу болгон. «Эркин-Тоо» газетасына «Жаркын» деген жашырын ат менен мезгилиндеги орчундуу көйгөйлөр боюнча айтып, котормо боюнча кыргызча-орусча сөздүктүн жок экендиги жөнүндө сын-макалаларды жазган [2. 61]. Демек, бул жагынан алып караганда, сөздүк иштери боюнча да өзүнүн алгылыктуу ой-пикирлери бар экендиги менен бирге сөздүк түзүүдө эмгеги чоң экендигин белгилейбиз. Буга мисал катары окумуштуу И.А. Батманов менен “Манастын” кыргызча тексттин биргелешип орусчага которушту. “Кыскача орусча-кыргызча сөздүк” түзүшүп, 1935-жылы Казань шаарынан басылып чыкты.

1936-жылы Москвадагы Жалпы Союздук Жаңы Алипбе Борбордук Комитетинин башчысы Коркмазовдун чакыруусу менен Х. Карасаев орусча-кыргызча сөздүк түзүү ишине катышкан. Бул “Орусча-кыргызча сөздүктү” түзүүгө Б. Юнусалиев, орусча словнигин түзүүгө орус филологдору С.И. Дмитриев, И.А. Липеровская, Т.В. Венцель, В.В. Горнунг, А.А. Реформатовскийлер катышты. Ал кезде өлкөнүн түрк элдеринде үлгү болорлук сөздүк жок эле. 1937-жылы 100 басма табактан көп ишти чет-четинен сөздүктүн редактору К. Юдахин орусчасын, Х. Карасаев кыргызчасын редакторлойт. Окумуштуу С. Закирова бул эмгекте көптөгөн орус тилиндеги идиомалардын кыргызча эквивалентинин так берилгендигин “идти, куда ветер дует” дегендин маанисине жараша “күн тийген жердин чоросу”, “держать нос по ветру” дегенди “заман кандай болсо, бөрктү ошондой кийүү” деген мисалдар менен белгилейт [2. 63].

Окумуштуунун эл агартуу тармагына кошкон салымын айта кетпесек болбойт. Кыргыз мектептери үчүн окуу китептери, окуу көрсөтмө куралдары жок мезгилде «Сабат ачкыч» деген окуу куралын түзүп 100 нускага көбөйтөт. Курска окууга келген 30-40 мугалимге сабак берип, аягына «Сабат ачкычтан» таратып берет. Бул эмгек элибиздин агартуусуна, билим алуусуна чоң жардам болгону айкын. Ошону менен бирге эле Эшеналы Арабай уулу менен биргеликте чондор үчүн латын тамгасында «Жаңылык» деген окуу куралы жазылган. Учурунда бул эмгек эки сыйра жарык көрүп, калктын сабатсыздыгы 60%га жоюлгандыгы жөнүндө маалыматтар бар [2. 62].

Мындан сырткары М. Богданова менен бирге 15 басма табак “Кыргыз адабиятынын теориясынын окуу куралы” деген китепти түзүштү. “Кыргыз ырларынын түзүлүшү, системасы”, педагогикалык окуу жайлары үчүн “Кыргыз тилинин морфологиясын” жазып, ал да жарыкка чыкты [2. 63].

Мезгилинде бул эмгектер кыргыз тил илиминин өнүгүшүнө, жаштардын билим алуусуна чон жардам болгону талашсыз. Демек, Хусеин Карасаевдин кыргыз элине, кыргыз тил илимине кошкон зор салымын белгилеп, ар бирине токтолуп кененирээк сөз кылуу, эмгектерин изилдеп, улантуу – мезгилдин талабы.

Адабияттар

1. Абдувалиев И. Этимология жана лексикография. – Бишкек, 2002.
2. Закирова С. Эмгектенүүдөн талбаган илимпоз // Эл агартуу, 1992, №1.
3. Исмет Кенесбай. Атактуу аалым тууралуу бир ооз сөз // Кыргыз туусу, 1992, №6.

4. Карасаев Х.К. Камус наама (араб, иран, кытай, монгол, орус тилдеринен оошуп келген сөздөр жана көөнөргөн сөздөр). –Бишкек, 1996.
5. Карасаев Х. Сөз сырларын билген барбы?(К. Карасаевдин архив мурастарынан) // Рух кенчи, 2009.

G.T. Akishova, teacher, OshSU
akishova@mail.ru

K. Karasaev's contribution in developing kyrgyz language science

The article highlights the contribution of Professor K.Karasaev in Kyrgyz linguistics and etymology.

Key words: *Kyrgyz etymology, vocabulary, idiom, equivalent, lexicology, linguistics, spelling, borrowed words.*